

A.T.NƏZƏROVA

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: nazarova.afaq@mail.ru

DOI:10.48652/n7322-4504-9259-d

Bakı Slavyan Universiteti
(Bakı şəh., S.Rüstəm küç., 25)

ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ YOLLARI

Açar sözlər: tələffüz, ədəbi tələffüz, qrammatik formalar, söz birləşmələri, orfoepik normalar.

Ключевые слова: произношение, литературное произношение, грамматические формы, словосочетания, орфоэпические нормы.

Key words: pronunciation, literary pronunciation, grammatical forms, word combinations, orthoepic norms.

Şagirdlərin əksəriyyətində nitq nöqsanlı olur. Bu isə müəllimdən ciddi iş tələb edir. Nitqin səs üzərində işin təşkili bir sıra sahələri əhatə edir: ədəbi tələffüz – orfoepiya, intonasiya.

Ədəbi dilin saflığı onun tələffüz normalarına necə əməl etməsindən çox asılıdır. Tə-ləf-füz aydın olduqda fikrin çatdırılması dəqiq olur və eşidənlər aydın başa düşür. Ümumiyyətlə, tələffüz dedikdə, dilimizin normalarına uyğun danışmaq nəzərdə tutulur.

Ədəbi tələffüz ədəbi dilin normalarını gözləməklə danışmaqdır. Bu cür qaydalar isə orfoepik normalarla tənzimlənir.

Ədəbi tələffüz üzrə işin təşkilində orfoepiya, intonasiya, nitq fasilələri, vurğu, nitqin sürəti, tonu üzrə işlərə xüsusi əhəmiyyət verilir. Bu cür məsələlər də ümumi ədəbi tələffüz aspektində araşdırılmalıdır.

Ədəbi tələffüz vərdişlərinin inkişafı üzrə işlərin ən əsasını orfoepiya üzrə işlər təşkil edir.

Əgər orfoqrafiya düzgün yazı qaydaları üçün əhəmiyyətlidirsə, orfoepik normalar da düzgün tələffüz, şifahi nitq üçün o qədər əhəmiyyətli və önəmlidir. “Söz daxilində, söz sonunda və söz birləşmələrinin ikinci tərəfinin ilk səsinin təsiri ilə birinci sözdə baş verən fonetik dəyişmələr deyiliş və yazılışda müəyyən fərqli məqamlar yaradır” (5, 272).

Orta məktəblərdə şagirdlərin orfoepiya üzrə işlərinin düzgün yerinə yetirilməsinə müəllim nəzarət etməlidir. Lakin, bəzi müəllimlər orfoqrafiya üzrə işə nəzarət yetirdikləri kimi orfoepiya qaydalarına ciddi riayət etmirlər. Belə ki, bəzən imla yazıları da orfoqrafik tələffüzə uyğun oxuyurlar. Bu isə şagirdlərdə düzgün yazı vərdişlərinə laqeydlik yaradır.

Bu işin təkmilləşməsi üçün müəllimlər orta məktəbin V-VII siniflərində sait və samitlərin, mürəkkəb qısaltmaların, alınma sözlərin yazılış qaydalarını şagirdlərə öyrətməlidir. Yazılışında çətinlik törədən, dilçilik ədəbiyyatlarında mübahisəli olan sözlər qaydalara daxil edilməməlidir. Müəllimlər aşağı siniflərdən başlayaraq sinif divarlarında bəzi sözlərin “deyilir-yazılır” formasındakı plakatını asa bilərlər.

Saitlərin tələffüz qaydaları ayrı, samitlərininki isə ayrı öyrədilməlidir. Saitlərin tələffüzü ilə bağlı öyrədilməli olan qaydalardan biri sait səslərin kəmiyyət dəyişikləri ilə əlaqədardır. Belə ki, bəzi səslər müəyyən olunan qaydadan uzun, bəziləri isə adi qaydadan qısa tələffüz olunur. Bu cür kəmiyyət fərqlərinin öyrədilməsi nisbətən çətin olduğundan onların öyrədilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Saitlərin tələffüzü zamanı öyrədilməli olan məqamlardan biri də keyfiyyət dəyişiklikləridir. Belə ki, dilimizdə *a* saitinin *ı*, *ə* saitinin *i* kimi deyilməsi, dilimizə başqa dillərdən keçən

sözlərdə *o* saitinin *a* kimi deyildiyi məqamlar vardır. Müəllim müəyyən misallar əsasında bu cür deyilmələri şagirdlərə öyrətməlidir.

Samitlərin tələffüzü ilə bağlı dəyişikliklərin demək olar ki, hamısı keyfiyyət dəyişikliyi ilə bağlıdır.

Şagirdlərə bütün bu keyfiyyət dəyişiklikləri dəqiq öyrədilməlidir. Əks təqdirdə şagirdlər ünsiyyət zamanı yersiz dəyişmələrdən istifadə edə bilər ki, bu da işə xələl gətirə bilər.

Sait və samitlərin tələffüz fərqlərinin ayrıca öyrədilməsindən asılı olmayaraq, sait və samitlərin tədrisi zamanı şagirdlərə bu hallar öyrədilir. Daha yaxşı olardı ki, sait və samitlərin tələffüzü ilə əlaqədar olan qaydalar cədvəl şəklində tərtib olunsun. Demək, sait və samitlərin tələffüzü qaydalarının öyrədilməsi V sinifdən başlanır. Lakin bu o demək deyil ki, şagirdlər ancaq V sinifdən öz danışmaq və oxumalarında bu qaydalardan istifadə edirlər. Şagirdlər V sinifə qədər aşağı siniflərdə cüzi də olsa bu səs fərqlənmələri ilə tanış olurlar. Yuxarı siniflərə keçdikcə onların sayı artır. Orfoepik vərdişlərə yiyələnmək işi praktik işlərlə tamamlanır.

Orfoepik normaların tənzimlənməsi üçün müəllim aşağı siniflərdən başlayaraq bu işə nəzarət etməlidir. Saitlərin, samitlərin, qoşasaitli və qoşasamitli sözlərin tələffüzünə dair qaydalar, iki sait və iki samit səsini yanaşı gəlməsi zamanı sözlərin tələffüzü qaydası işindən başlanılmalı, XI sinifə qədər mürəkkəb mövzular üzərində iş davam etdirilməlidir.

Dilimizdə bir qisim sözlər var ki, onların tələffüzü ilə yazılışı eynidir: məsələn, *ana, ata, bal, şirin* və s. digər qisim sözlərdə isə tələffüz və yazılış fərqlidir: məsələn, *dəfdər, məllim, qızdar, sənnən, a:yilə* şəklində tələffüz olunan sözlər *dəftər, müəllim, qızlar, səndən, ailə* formasında yazılır. Bu cür sözlərin yazılış qaydasını öyrətməkdə orfoepiya aciz qalır. Şagirdlər belə sözləri tələffüzə uyğun öyrətdikdə yazılışda çoxlu səhvə yol verirlər.

Dilimizin orfoepik normaları çox zəngin və rəngarəngdir.

Bizə məlumdur ki, orta məktəbdə Azərbaycan dilinin qarşısında duran əsas və başlıca vəzifələrdən biri şagirdləri ədəbi dilə - nitq mədəniyyətinə yiyələndirmək və onların savadlı olmasını təmin etməkdir.

Bir çox qabaqlayıcı müəllimlərin iş təcrübəsi göstərmişdir ki, şagirdlərə ədəbi tələffüz vərdişlərinin aşılması onlarda təkcə ədəbi dilə hərtərəfli yiyələnməyi deyil, həm də orfoqrafik vərdişlərə yiyələnmək baxımından əhəmiyyətlidir.

“Ədəbi tələffüzün orfoqrafiya ilə daha çox yaxın olması ondan irəli gəlir ki, orfoqrafik qaydaların müəyyənəşdirilməsində məhz ədəbi tələffüz əsas tutulur” (2, 5)

Ədəbi tələffüzün əsasını orfoqrafiyanın başlıca prinsipi olan fonetik prinsip təşkil edir. Elə buna görədir ki, şifahi ədəbi dildəki sözlərin fonetik tərkibinin yazıda hərflərlə ifadəsi müəyyən qanunauyğunluğa tabedir. Bu isə orfoqrafiyanın müvəffəqiyyətli mənimsənilməsinə şərait yaradır. Dilimizdəki yerli şivələr isə düzgün yazı qaydalarının mənimsənilməsində maneəyə gətirib çıxarır. Bunun əsas səbəbi odur ki, yerli şivələrin bir çoxunun fonetik xüsusiyyəti ədəbi dildən bir qədər az fərqlənir.

Ədəbi tələffüz şagirdlərin düzgün ifadəli oxu vərdişlərinə də yiyələnməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki oxu canlı və ifadəli nitqlə əlaqəli olan bir prosesdir. Bunun da nəticəsidir ki, tələffüz baxımından ifadəli oxuya verilən tələblə, şifahi oxuya verilən tələblər arasında müəyyən fərqlər olmalıdır. Lakin təəssüflər olsun ki, orta məktəb müəllimlərimiz bu məsələyə elə də diqqət ayırmırlar. Elə müəllimlər var ki, şagirdlərin hərfi tələffüzlə oxumasının qarşısını almırlar, hətta bunu düzgün hesab edirlər. Bu isə şagirdlərin gələcəkdə bədii əsərləri ifadəli oxumasında çətinliyə gətirib çıxarır.

Bildiyimiz kimi, yazılı dil - kitab dili şagirdlərin sözləri olduğu kimi hərfi-orfoqrafik tələffüzə yiyələnməsinə səbəb olur. Uzun illərdən bəri birinci sinifdən başlayaraq şagirdlərin nitqi üzərindəki müşahidələr göstərmişdir ki, orta məktəbə yeni daxil olan şagirdlər sözləri orfoepik normalara uyğun olaraq tələffüz etdiyi halda, daha sonralar onların kitab dili üzərində işləməsi nəticəsində onlar sözləri yazıldığı kimi tələffüz etməyə başlamışlar. Qərribə olan da budur ki, onlar məhz bu cür tələffüzdən sinifdə də, dərstdə olarkən istifadə edirlər.

Hərfi tələffüz vərdişləri şagirdlərdə, əsasən, aşağı siniflərdən başlayaraq formalaşır.

Həqiqətən də, yazılı dil ədəbi tələffüzün mənimsənilməsində əsas yollardan birini təşkil edir. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi tələffüzə yiyələnməkdə yazılı dilin istiqamətverici rolu da unudulmamalıdır. Bu cür hal yazılı dil ilə şifahi ədəbi dil arasındakı qarşılıqlı əlaqədən irəli gəlir. Çünki ədəbi tələffüzlə düzgün yazı qaydaları arasında elə bir fərq yoxdur. Həmçinin bir çox hallarda düzgün yazı qaydaları düzgün tələffüzün əsasını təşkil edir. Məsələn, *rəf, oktyabr, sentyabr, layihə, məşhur* və s. kimi sözlərin düzgün tələffüzü bu sözlərin düzgün yazı qaydasına əsaslanır. Bəzən elə hallar olur ki, bu cür sözləri şagirdlər *irəf, oktyabır, sentiyabr, lahiyə, məşşur* kimi tələffüz edir və tələffüz etdikləri kimi də yazırlar. Bu cür səhvlərin aradan qaldırılması üçün müəllim şagirdlərə bu sözlərin düzgün tələffüzünü öyrətməli və yazıda tətbiqinə nail olmalıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, burada iki anlayışı- tələffüzü ilə yazılışı uyğun gələn sözlərlə, tələffüzü yazılışına görə müəyyən olunan sözləri bir-biri ilə qarışdırmaq olmaz. Birinci qisim sözlərə *ana, ata, baba, nənə, çay, el* və s. kimi sözləri tələffüzü yazılışına uyğun gələn sözlər, yoxsa yazılışı düzgün tələffüzə uyğun gələn sözlər kimi müəyyənləşdirmək bir qədər çətinlikdir. Bunun əsas səbəbi odur ki, bu cür qaydalar bir- birinə uyğun gəlir. İkinci qisim sözlərdə isə vəziyyət başqa cürdür. Belə ki, bu növdən olan sözlər məsələn, *stəkan, istəkan, stakan* və s. ədəbi dildə onun ancaq bir növündən- yazılışa uyğun gələn tələffüzdən istifadə edilir. Deməli, bu cür sözlərin düzgün tələffüzü düzgün yazıya əsasən müəyyən olunmur.

Birinci qisimdən olan söz qruplarının yazılışını öyrənmədən də şagirdlər həmin sözləri düzgün tələffüz edir və yazırlar. İkinci qisim sözlərdə isə şagirdlər sözlərin yazılışını qaydayı mənimsəməklə işləyirlər. Ayrı-ayrı dövrlərdə aparılan eksperimentlər də bunu sübut edir.

Bütün bunların nəticəsidir ki, yazılı dil şagirdlərə düzgün tələffüz vərdişlərinin aşılmasında qarşıya çıxan çətinliklərdən biridir. Bununla yanaşı yazılı dil həm də şagirdlərin düzgün və mükəmməl orfoqrafik savada yiyələnməsində mühüm rola malikdir. Bəzi sözlərin isə düzgün tələffüzü ancaq hərfi tələffüzlə müəyyənləşir. Ədəbi dilimizdəki bu cür sözlər, əsasən, aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə müəyyən olunur:

1) Tərkibində müxtəlif cinsli yanaşı gələn samit səslə işlənən sözlər: *plan, stansiya, stəkan, film, traktor*

2) İlk hecasındakı saiti *e* ilə yazılan, lakin həm *e*, həm də *ə* ilə deyilən sözlər: *elim-əlim, enli-ənli, erkən-ərkən, pəndir-pəndir, gerçək-gərçək*.

3) İlk hecasındakı saiti *ə* ilə yazılan, lakin həm *ə*, həm də *e* ilə deyilən sözlər: *çəkmək-çəkmək, çəkiç-çəkiç, əkiç-ekiz*.

4) Birinci hecasındakı saiti *ö* ilə yazılıb, həm *ö*, həm də *o* ilə deyilən sözlər: *tövlə-tovla, nöqtə-noqtə, nöqsən-noqsən*.

5) Ahəng qanununa tabe edilərək yazılan, lakin tələffüzdə bəzən həmin qanunun gözlənilmədiyi sözlər: *babat- babət, davam-dəvam, xata-xəta, salamat- səlamət, xətir- xatir*.

6) Yazılışında ahəng qanunu gözlənilməyən, lakin danışqda həm yazıldığı kimi, həm də ahəng qanununa tabe edilmədən tələffüz olunan sözlər: *bərabər-barabar, zəmanə- zamana, həya- haya, qəbul- qəbul, kənar- kanar*.

7) Qalın və ya incə saitlərlə yazılıb, həm qalın, həm də incə saitlərlə deyilən sözlər: *nağd- nəğd, xırman- xirmən, vərəq-varaq, xəmir- xamir*.

8) İlk hecasındakı saiti *i* ilə yazılıb həm *i*, həm də *ə* ilə deyilən sözlər: *vidadi-vədadi, qiraət- qəraət, riayət- rəayət*.

9) Birinci, bəzilərinə də ikinci hecasındakı saiti *ə* ilə yazılıb, həm *ə*, həm də *i* ilə deyilən sözlər: *səyahət- siyahət, cəhət- cihət, səhhət- sihhət*.

10) İlk hecasındakı saiti *ü* ilə yazılıb, həm *ü*, həm də *i* ilə deyilən sözlər: *bünövrə- binövrə, Füzüli- Füzuli*.

11) Danışqda bəzən müəyyən samitlərin yeri dəyişdirilərək işlənən sözlər: *yanlış- yallış, məşhur- məşşur, layihə- lahiyə*.

Bu sadalamadan məlum olur ki, qeyd olunan xarakterli sözlər başqa dillərdən dilimizə keçən sözlərdir.

Bir hecada, xüsusilə də sözün əvvəlinci hecasında iki samit səsin yanaşı işlənməsi Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə ziddir. Lakin *kənd*, *gənc* və s. kimi sözlər istisnaqlıq təşkil edir. Bu hal ondan irəli gəlir ki, hələ ədəbi tələffüzə yiyələnməyən şagirdlər yuxarıda göstərilən sözləri çox zaman *pılan*, *pılaş* şəklində tələffüz edirlər. Bu zaman həmin sözlərdə yanaşı gələn iki samitin arasına müvafiq səs əlavə edirlər ki, bu da nitqimizdə ciddi qüsurlu sayılır.

Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, bir sıra sözlərin və qrammatik formaların yazılışı düzgün tələffüzündən o qədər də fərqlənmir. Bu isə ona gətirib çıxarır ki, ədəbi tələffüz normalarının çox hissəsi orfoqrafik qaydalara əsaslanır. Şerti olaraq bu cür sözləri orfoqrafiyaya görə müəyyənləşən qaydalar adlandırma bilərik. Bu cür qaydalar çox vaxt orfoepik qaydalar arasında sadalanır. “Çünki orfoepiya yalnız tələffüzü yazılışından fərqlənən qaydaları diferensiasiya etməyə, yəni fonetik tərkibinə görə fərqlənməyən eyni bir qaydanı həm orfoqrafiyada, həm də orfoepiyada verməyə ehtiyac yoxdur” (1, 12)

Belə olan halda sözün yazılışını təyin edən orfoqrafik qayda eyni zamanda sözün necə tələffüz edildiyini də müəyyənləşdirir. Lakin bu o demək deyil ki, orta məktəbdə şagirdlər tələffüzü yazılışına əsasən müəyyənləşən qaydalara orfoqrafiyadan müəyyən olunmuş qaydaları keçməklə ona kor-koranə yiyələnilirlər.

Məktəblərdə aparılmış bir sıra müşahidələr göstərmişdir ki, məsələyə bu cür yanaşıl-mamalıdır. İlk olaraq, bu cür hallarda sözlərin düzgün tələffüzü üzərində iş aparılmalı, onun düzgün yazılış qaydası şagirdlərə mənimsədilməlidir. Lakin iş bu cür qurulmadıqda, şagirdlər sözləri yanlış tələffüz edirlər. Ona görə də, düzgün yazılışına görə müəyyənləşən söz və qrammatik formalar üstündə iş apararkən sözlərin yazılışı ilə bərabər tələffüz forması da şagirdlərə mənimsədilməlidir.

“Şagirdləri ədəbi tələffüzə yiyələndirməkdə yazılı dilə - kitab dilinə əsaslanmağın hüdudu və əhəmiyyəti məhz bu deyilənlərlə müəyyənləşir” (1, 13)

Deməli, tələffüzü yazılışına əsasən müəyyənləşən qaydaları şagirdlərə mənimsətməkdə morfevlərin forması mühüm rol oynayır. Orfoepik cəhətdən tələffüzü yazılışından fərqli olan qaydalarda isə bunların mənimsənilməsində həmin prinsipi əsas tutmaq səhvə yol vermək deməkdir. Çünki bu cür hallarda orfoepik qayda hərfi tələffüz ilə əvəz edilmiş olardı. Bununla da onu demək olar ki, hərfi tələffüzün mənbəyi orfoepik qaydalarla orfoqrafik qaydalar arasındakı fərqli cəhətləri görə bilməməkdən, bu cür qaydaları eyniləşdirməkdən irəli gəlir. Bu isə tələffüzü sünüləşdirir. Onu öz təbiiliyindən çıxarır, yazılı dilin əsiri edir.

Şagirdlərin ədəbi tələffüzü mənimsəməsinə iki yolla nail olmaq olar:

1. Ədəbi dildə danışanların nitqini təqlid etmək yolu ilə
2. Dərs prosesində düzgün tələffüz normalarını şüurlu, sistem üzrə mənimsəməklə

Bildiyimiz kimi dil bioloji yox, ictimai hadisədir. Uşaqlar dilə heç də irsi olaraq yiyələnmirlər. Onlarda şüur oyanmaqla yanaşı, başqalarına müraciət etmək hissi əmələ gəlir ki, bu ehtiyac onun danışmağına, dildən ictimai mühitdə ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməsinə səbəb olur. Odur ki, uşağı əhatə edən hər hansı dildə danışdırsa, o da həmin dili öyrənərək o dildə danışır, o dilin tələffüzünə yiyələnir. Uşaq ilk dəfə məktəbə gələn zaman onu əhatə edən insanların tələffüzünü də özü ilə gətirir. Əgər şagird gəldiyi mühitdə şivə və az da olsa ədəbi dillə danışdırsa, o, məktəbdə də həmin formada danışacaqdır. Hər birimizə məlumdur ki, məktəbə təzə gələn şagirdlər arasında ədəbi tələffüzlə danışanlara az və ya çox rast gəlmək mümkündür.

Bir çox araşdırma və müşahidələr nəticəsində məlum olmuşdur ki, şagirdlərin nitqindəki qüsurlu və nöqsanların çoxu müəllimin nitqindəki nöqsanlardan irəli gəlir. Əgər müəllim nitqində yerli şivə xüsusiyyətlərinə yol verirsə, təbii ki, şagirdlər də həmin nitqə yiyələnəcəklər. Digər bir tərəfdən əgər müəllim *mübtədə*, *stol*, *şkaf*, *stəkan* və s. kimi sözləri *mübtədə*, *ustol*, *işkaf*, *istəkan* şəklində tələffüz edərsə, bu hal şagirdlərin də tələffüzünə kök salacaqdır.

Müəllimin nitqi və tələffüzü isə düzgün olduqda şagirdlər də onu təqlid etməyə başlayır və düzgün tələffüz formasına yiyələnirlər.

Hər bir şagirdə öz nitqinə şüurlu münasibət aşılamaq, işlətdikləri hər sözün, cümlənin ədəbi dil baxımından düzgünlüyünü yoxlamağa nail olmaq orfoepiya normalarının qaydalarındandır. Belə ki, bu ədəbi dili, orfoepik qaydaları şüurlu surətdə öyrənməsinə istiqamət verməkdə kömək edir. Ona görə də, müəllim ilk olaraq şagirdlərə nitqlərindəki nöqsanlarda ədəbi tələffüz arasındakı fərqli xüsusiyyətləri öyrətməli, onlara ədəbi tələffüzün əhəmiyyətini anlatmalı, yanlış tələffüzü isə gözdən salmalıdır.

Ancaq onu bilmək lazımdır ki şagirdlərdə bir sıra vacib keyfiyyətləri tərbiyə etmədən bunlara nail olmaq və onları ədəbi tələffüzə yiyələndirmək mümkün deyil. Bu cür keyfiyyətlər aşağıdakılardır:

- a. Dilimizdə tək-cə fərqlənən səsləri deyil, hətta keyfiyyət və kəmiyyətinə görə bir-birindən az seçilən səsləri də fərqləndirə bilmək
- b. Sözlərdə ayrı-ayrı səsləri və səs birləşmələrini, vurğunu tez müəyyən edə bilmək
- c. Bu və ya digər səs necə tələffüz edildiyini həm başqasının, həm də özünün nitqində tez hiss edə bilmək
- d. Söz və qrammatik formaları düzgün tələffüz etmək üçün öz nitqinə nəzarət etməyi, buraxdığı səhvi tez düzəldə bilməyi bacarmaq

Bu cür keyfiyyətləri şagirdlərə aşılamaq üçün fonetik təhlillərdən tez-tez istifadə xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bəzən müəllimlər fonetik təhlildən yalnız fonetikanın tədrisi zamanı istifadə edir və onun tək-cə sxemini öyrətməklə məhdudlanırlar. Bunun əsas səbəbi isə fonetik təhlilin praktik əhəmiyyətinin vurğulanmamasından irəli gəlir. Lakin unutmamaq olmasın ki, istər düzgün tələffüz, istərsə də düzgün yazılış qaydalarının öyrədilməsində fonetik təhlilin əhəmiyyəti böyükdür. Bu sahədə şagirdlərə elə mükəmməl vərdişlər aşılanmalıdır ki, bütün tədris ilində qarşıya çıxan sözlərin düzgün tələffüzü və düzgün yazılışını vaxt itirmədən yerinə yetirə bilsin.

Azərbaycan dilinin orfoepiya qaydaları ayrıca bir mövzu kimi dərslərdə keçirilmir. Belə ki, yeni proqram və dərslərlərin tərtibi zamanı orfoepiyaya fonetika bölməsinin içində yer verilmişdir. Bunun əsas səbəbi orfoepiya qaydalarını şagirdlərə nəzəri deyil, praktik olaraq öyrətməkdən ibarətdir.

Müəllimlər ədəbi tələffüzü şagirdlərə yiyələndirmək üçün bütün dərslər və hər dərstdə müntəzəm və ardıcıl olaraq iş aparmalıdır. Onu da bilmək lazımdır ki, orfoepiyanı orfoqrafiya və qrammatikadan ayrı şəkildə öyrətmək olmaz.

Düzgün tələffüz qaydalarını şagirdlərə öyrətmək üçün bir sıra yol və imkanlardan istifadə etmək yaxşı nəticə verə bilər:

1. Yalnız sinifdə deyil, sinifdən kənar işlərdə də şagirdlərin nitqində düzgünlüyə nəzarət etməli, səhvlərini yerində düzəltməli
2. Xüsusi çalışmalardan istifadə etməklə ədəbi tələffüzün öyrənilməsinə nail olmaq
3. Radio və televiziya verilişlərində, teatr tamaşalarında diktorların, aktyorların nitqində olan tələffüz formalarını sinifdə müzakirə etmək. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırda orta məktəblərdə informasiya-kommunikasiya vasitələrindən, TTV-dən, kompüterdən istifadə bu sahədə şagirdlərin öyrənməsinə kömək edir.
4. Şagirdlər öz nitqləri üzərində qarşılıqlı olaraq müşahidə aparmalı, bir-birinin tələffüz səhvlərini düzəltməlidir. Müəllim şagirdlərə bu şəraitə yaratmalı, həmin sahədə onlara vərdişləri aşılamalı. Dərslərdə bu iş xüsusi nəzarət olunmalıdır.
5. Düzgün tələffüzü öyrənməyə kömək etmək üçün müəllim dərslərdə verilmiş mətnləri, şeir parçalarını şagirdlərə əzbərlətməli
6. Müxtəlif janrlarda olan bədii əsər nümunələrini, qəzet və s. ucadan oxumaq
7. Məktəblərdə, dərslərdə, bədii gecələrdə, tanınmış şəxslərlə keçirilən görüşlərdə və s. şagirdlərin şifahi çıxışlarını təşkil etmək

İntonasiya, fasilə və ritmik bölgü üzrə işlər. İntonasiya, fasilə və ritmik bölgünün şifahi nitqin anlaşılıq olmasında rolu böyükdür. Ona görə də, istər Azərbaycan dili, istərsə də Ədəbiyyat dərslərində, həmçinin digər fənlər və sinifdənkənar məşğələlərdə intonasiya, fasilə və ritmik bölgüdən geniş istifadə olunur.

İbtidai məktəbin I sinfindən başlayaraq bu məsələlərlə bağlı praktik işlər gedir. İbtidai sinifdən başlayan bu iş digər siniflərdə də davam etdirilir. Lakin onu da qeyd etməliyik ki, intonasiya, fasilə və cümlələrin ritmik bölgüsü üzrə işlərə tam şəkildə sintaksisin tədrisi zamanı keçirilir.

Sintaksis bəhsində cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri buna imkan verir. Danışanın məqsədindən asılı olaraq eyni məzmun və formalı, eyni sözlərin birləşməsindən ibarət olan cümlə intonasiyaya görə həm sual, nida, həm də əmr formasında deyilə bilər.

Müəllif danışılan hər hansı məsələni öyrənmək istəsə sual intonasiyasından istifadə edir. VIII sinifdən şagirdlər artıq bu cür intonasiya növlərindən istifadə etməyə başlayırlar. Müəllim müəyyən bir sinifdə məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növlərindən istifadə edərkən şagirdlərə təkcə bu növləri anlatmaqla işin bitdiyini hesab etməməlidir. Çalışmalıdır ki, praktik olaraq bu işi mənimsəsin. Məsələn, müəllim sinifdə cümlənin intonasiyaya görə növlərini öyrədərkən sual və ya nida cümləsini ifadə edən vasitələri, bu vasitələrdən istifadə etməyin fərqlərini şagirdlərə anlatmalıdır.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində sual cümləsini ifadə etmək üçün sual intonasiyası ilə yanaşı sual əvəzlilikləri və sual ədatlarından da istifadə edilir. Müəllim bütün bu qaydaları elmi yollarla izah etməməlidir. Hər hansı bir cümləni bu vasitələrdən istifadə edərək sual cümləsinin müxtəlif formalarına salmalıdır.

Bəzən məktəblərimizdə müəllimlər nöqtə və vergül - durğu işarələrindən danışarkən onun izahında səhvə yol verirlər. Belə ki, bu işarələri fasilənin azlığı və ya çoxluğu ilə fərqləndirirlər. Vergül işarəsi cümlənin elə ritmik bölgülü yerində işlənir ki, onun funksiyası və buradakı fasilə nöqtə qoyulmuş yerdən çox olur və yaxud ritmik bölgüdən asılı olaraq nöqtə və vergül işarəsindən asılı olmadan cümlənin quruluşu fasilə tələb edə bilər.

Bunları nəzərə alaraq, cümlənin ritmik bölgüləri üzrə işə xüsusi fikir vermək lazımdır. Bir çox hallarda məktəblərimizdə bu işə o qədər də diqqət yetirilmir.

Hər bir sözü tələffüz edərkən hecalardan istifadə edildiyi kimi, çoxsözlü cümlələri də tələffüz edərkən ritmik bölgüdən istifadə edilir. Ritmik bölgülər böyük və kiçik fasiləli ola bilər.

Müəllim ritmik bölgülərin əhəmiyyətindən danışarkən ədəbiyyat fənninə inteqrasiya edərək görkəmli yazıçı və şairlərin əsərlərindən nümunələr əsasında bu işi yerinə yetirə bilər.

Vurğu ilə işlər. Şifahi nitqin aydın, təsirli və dəqiq olmasında vurğunun da böyük rolu vardır. Bilirik ki, vurğunun *heca vurğusu*, *məntiqi vurğu* və *həyəcanlı vurğu* kimi növləri var.

2002-ci ilin proqramına əlavə edilmiş heca vurğusu haqqında nəzəri və praktik məlumat V sinifdə fonetikanın tədrisi zamanı verilir. Kurikulum əsasında hazırlanmış dərslərdə isə vurğu haqqında nəzəri və praktik məlumat verilməmişdir. Bəzi müəllimlər 45 dəqiqəlik dərslərdə müddətində vurğu haqqında nəzəri olaraq məlumat verir, onun praktik tərəfinə toxunmurlar. Bəzən isə "Azərbaycan dilində vurğu əsasən sözün sonuncu hecasının üstünə düşür" şəklində izah etdiklərindən şagirdlər digər sözlərin vurğusunu müəyyənləşdirdikdə səhvə yol verirlər. Vurğu barədə keçirilən dərslərdə vurğunun yerini dəyişməklə mənası dəyişən sözləri öyrətməklə yanaşı, həmçinin Azərbaycan dilində vurğu qəbul etməyən şəkilçilər də şagirdlərə öyrədilməlidir. Belə olan halda artıq şagirdlər vurğu qəbul etməyən şəkilçilərin köməyi ilə sözlərdə vurğunun yerini müəyyənləşdirə bilər.

Şagirdlər dilimizə başqa dillərdən keçmiş sözlərin - alınma sözlərin vurğusunu müəyyənləşdirməkdə də çətinlik çəkirlər. Belə olan halda yaxşı olardı ki, bu cür sözlər şagirdlərə əyani vasitələrin köməyi ilə öyrədilsin.

Məntiqi vurğu haqqında nəzəri və praktik məlumat VIII sinifdə sintaksisin tədrisi zamanı verilir. Danışan şəxsin məqsədini müəyyənləşdirməkdə məntiqi vurğunun rolu böyükdür. Cümlə üzvlərinin sıralanması zamanı da məntiqi vurğu öyrədilə bilər. Müəllim məntiqi vurğudan məlumat verərkən həyəcanlı vurğu haqqında da danışa bilər. Daha sonra bu məlumat ədəbiyyat dərslərində də möhkəmləndirilə bilər.

Ədəbi tələffüz vərdişlərinin inkişafı üçün aparılan bütün işlər ardıcıl getməlidir. Şagirdləri bu tələffüz vərdişlərinə yiyələndirmək bir neçə günə başa gələcək iş deyildir. Müəllim bütün sinifdə dərsə uyğun çalışmalara şagirdləri cəlb etməlidir. Məktəblərdə aparılmış təcrübələr göstərmişdir ki, bu iş yalnız çoxlu oxumaq və danışmaqla yiyələnmək mümkün deyil. Şagirdlər intonasiyanı, vurğunu, fasiləni, səs və hərf dəyişmələrini fərqləndirən şərti işarələri bilməlidir.

Cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafı üzrə işlər.

Nitq inkişafı üzrə aparılan işin əsasını lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi və ədəbi tələffüz vərdişlərinin formalaşdırılması təşkil etsə də, ən əsas nitq vahidi cümlə hesab olunur. Çünki biz fikrimizi ifadə edərkən ayrı-ayrı sözlərdən deyil, bitmiş fikir ifadə edən cümlələrdən istifadə edirik. Bütün bunları nəzərə alaraq şagirdlərin cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilməlidir.

Cümlə qurmaq vərdişləri üzrə işlər I sinifdən başlanır. Şagirdlər sinifdən-sinfə keçdikcə bu vərdişlər daha da inkişaf etdirilir.

Lüğət üzrə aparılan işdə olduğu kimi cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafı üçün də xüsusi dərs saatına ehtiyac yoxdur. Müəllim hər keçirilən dərsdə bu işi inkişaf etdirə bilər.

Həm şifahi, həm də yazılı nitq vərdişlərinin inkişafında cümlə qurmaq vərdişlərinin rolu böyükdür.

Nitq vərdişlərinin inkişafında köməklik edən digər vasitələrlə yanaşı, cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafına məktəblərdə geniş yer verilir. Bəzi qüsurların olmasına baxmayaraq, əksər dil və ədəbiyyat müəllimləri bu vərdişlərin inkişafı üçün rəngarəng yol və vasitələrdən istifadə edirlər.

Sual və cavablarla iş. Bu iş növündən bütün dərslərdə istifadə olunur. Sual və cavablarla iş həm konkret bir suala cavab tapmağa, həm də şagirdləri cümlə qurmağa yönləndirir. Şagirdlərin sual verməyə cəlb edilməsi onların sual cümləsini aydın, qrammatik formaya uyğun qurmasına kömək edir. Cümlə üzvlərinə sintaktik sual vermək, cavabların elmiliyinə, dəqiqliyinə diqqət ayırmaq və bu kimi bacarıqları formalaşdırmaq Azərbaycan dili dərslərinin ən faydalı komponentlərindəndir.

Buraxılmış sözləri yerinə qoymaqla cümlələri tamamlamaq. Müəllim nitq hissələrini, cümlə üzvlərini tədris edərkən şagirdləri bu tipli çalışmalar üzərində işləməyə sövq etməlidir. Məsələn, bir ismi cümlənin müxtəlif yerində müxtəlif hallarda işlətmək, müxtəsər cümləni geniş cümlə ilə əvəz etmək, pərakəndə halında verilmiş sözlərdən bitkin fikir ifadə edən cümlə tərtib etmək və s.

Söz birləşmələri tərtib etmək və bunları cümlələrdə işlətmək. Şagirdlərə müxtəlif sözlərdən ismi və feili birləşmələr tərtib etmək tapşırılır. Daha sonra həmin birləşmələri cümlələrdə işlətmək həvalə olunmalıdır. Bu cür tapşırıqlar həm də şagirdlərdə ritmik bölgü vərdişlərini də gücləndirir.

Sadə cümlələrdən mürəkkəb cümlə tərtib etmək. Məzmunu və qrammatik forması baxımından birləşdirilməsi mümkün olan sadə cümləni mürəkkəb cümləyə çevirmək, baş və budaq cümlələr əlavə etmək şagirdlərdə cümlə qurmaq vərdişini inkişaf etdirir.

Mətdən seçilmiş ifadə və sözləri yeni mətdə işlətmək. Atalar sözü və məsəllər, aforizmlərin mətdən seçilərək ayrı-ayrı cümlələrdə işlədilməsi nəzərdə tutulur.

Dağınıq verilmiş sözlərdən cümlələr qurmaq. Böyük bir cümlədən ibarət olan sözlərin yeri dağınıq verilir. Müəllim yazı lövhəsində sözləri yazır və cümlənin birinci sözünü böyük hərfə yazır, həmin sözlərdən cümlələr qurmağı tapşırır. Şagirdlər böyük hərfə verilmiş sözdən sonra cümlələri öz ideyalarına uyğun genişləndirərək cümlələr qurur.

Cümlədə bu və ya digər sözü, qrammatik formanı başqası ilə əvəz etmək. Bu metoddan əvvəl şagirdlərin sinonim haqqında əvvəlki bilikləri təkrar olunur. Müəllim verdiyi cümlədən hər hansı sözü onun sinonimi ilə əvəz etməyi tapşırır. Məsələn, şagird cümlədə olan gözəl sözünü onun sinonimi olan qəşəng, yaraşıqlı sözləri ilə əvəz edir. Ola bilər ki, müəllim cümlədə olan feili şəxsə və zamana görə dəyişməyi tapşırırsın.

Verilmiş mətndən obrazlı ifadələri seçib, onları başqa cümlə içərisində işlətmək. Hər hansı mətndən obrazlı ifadəni seçmək tələb olunur. Şagirdlərə seçilən ifadələri başqa cümlələrdə işlətmək tapşırılır.

Cümlədə sözlər arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirmək. Şagirdlər cümlədəki sözlər arasında əlaqəni müəyyən edir və sözləri sıra ilə yazmaq tapşırılır. Məsələn, Vüqar atası ilə dənizə getdi- cümləsində şagirdlər: - Vüqar getdi, atası ilə getdi, dənizə getdi – kimi cümlə formalarını seçir və onları sxem formasına salırlar.

Verilmiş model əsasında müxtəlif sintaktik quruluşda cümlələr qurmaq. Müəllim yazı taxtasında mübtədə + II dərəcəli üzv + xəbər; mübtədə + II dərəcəli üzvlər + xəbər və s. tipli sxemlər yazır və şagirdlər bu sxem əsasında cümlə qururlar.

Mənanı saxlamaqla cümləni başqa formada ifadə etmək. Müəllim lövhədə hər hansı bir cümlə yazır və şagirdlərə həmin cümlənin mənası saxlanılmaqla onu başqa formada ifadə etməyi tapşırır.

Metodik ədəbiyyatlarda şagirdlərin şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsinin müxtəlif yolları göstərilmişdir. Hər bir müəllim bu işi bacardığı səviyyədə yerinə yetirməyə çalışsa da, çox vaxt bu, istənilən nəticəni vermir. Müəllim şagirdlərin cümlə qurmaq vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün müxtəlif yolları sınamalıdır. Bunun üçün interaktiv təlim metodlarından istifadə edilməsi nitq inkişafı üzrə işin səmərəliliyini artırır.

Şagirdlərin cümlə qurmaq vərdişlərini inkişaf etdirməyin digər bir yolu hazırkı dərslərdə mətnə uyğun olan yoxlama yazı növləridir. Şagirdlərə müəyyən olunmuş mövzu əsasında inşa və ya esse yazmaq tapşırılır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. Yeni kurikulumların səciyyəvi xüsusiyyətləri // Kurikulum. № 1, 2008, s. 31-37.
2. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013, 277 s.
3. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil konsepsiyası (Milli Kurikulum) // Kurikulum. №1, 2008, s. 131-151.
4. Bəliyev H.B. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014, 380s.
5. Bəliyev H.B. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasına dair praktik işlər. Bakı: Maarif, 1992, 168 s.

А.Т.Назарова

Пути организации работы по литературному произношению

Резюме

Литературное произношение – это говорит с опережением норм литературного языка. Такие правила регулируются орфоэпическими нормами.

При организации работы над литературным произношением особое внимание уделяется работе над орфоэпией, интонацией, перерывами речи, акцентом, скоростью и тоном речи. Такие вопросы также следует исследовать с точки зрения общего литературного произношения.

Важнейшей работой по развитию навыков литературного произношения является работа по орфоэпии. В последнее время в наших школах мало времени уделяется орфоэпии. На это есть несколько объективных причин. Прежде всего, можно сказать, что в наших школах до сих пор нет полноценного орфоэпического словаря. С другой стороны, правила орфоэпии систематически не преподаются на курсах азербайджанского языка в средних школах. Следует отметить, что работа по орфоэпии должна вестись как теоретически, так и практически.

A.T.Nazarova

Ways of organizing work on literary pronunciation
Summary

Literary pronunciation - this speaks ahead of the norms of the literary language. Such rules are governed by orthoepic norms.

When organizing work on literary pronunciation, special attention is paid to working on spelling, intonation, speech breaks, accent, speed and tone of speech. Such questions should also be examined in terms of general literary pronunciation.

The most important work on the development of literary pronunciation skills is the work on orthoepy. Recently, in our school's little time has been devoted to orthoepy. There are several objective reasons for this. First of all, we can say that our schools still do not have a full-fledged orthoepic dictionary. On the other hand, the rules of orthoepy are not systematically taught in Azerbaijani language courses in secondary schools. It should be noted that the work on orthoepy should be carried out both theoretically and practically.

Rəyçi: dos. S.H.Qafarova

Redaksiyaya daxil olub: 31.05.2022